

**ՎԱՐՍԵՐԻ ՈՒՇՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԳԵՐԵՉՄԱՆԱՏՈՒՆԸ
(վիմագրագիտական հետազոտություն)**

Սուսաննա Խ. Աղամյան

ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, ՀՀ

Ամփոփում

Նախաբան. Գեղարքունիքի մարզը ունի հարուստ վիմագրական ժառանգություն: Մինչև 20-րդ դարի 70-ական թթ. Գավառի, Մարտունու և Վարդենիսի տարածաշրջաններից գրառվել, վերծանվել և հրատարակվել են մոտ 1600 վիմագրեր, որոնց թիվը տարեցտարի ավելանում է՝ կապված հողաշինական, հնագիտական աշխատանքների հետ:

Հաշվի առնելով, որ մարզում կան բնակավայրեր, որոնք տարբեր ժամանակներում դուրս են մնացել հետազոտողների ուշադրությունից, մեր կողմից փորձ է արվել հավաքել, հրատարակել նորահայտ վիմագրերն ըստ իրենց բնակավայրի, բովանաղության և ժամանակաշրջանի՝ դրանով իսկ նյութը դարձնելով արդիական և նշանակալի: Նյութեր և մեթոդներ. Սույն հոդվածում ներկայացվում է մարզի Վարսեր գյուղից հավաքած և ընդօրինակված երկու տասնյակ վիմագրերի ուսումնասիրությունը, որը իրականացվել է մեր կողմից 2018-2019 թթ.:

Վարսերը պատմական աղբյուրներում հիշատակվում է դեռևս 9-րդ դարում Աշոտ Ա արքայի դստեր՝ Մարիամ իշխանուհու կողմից Սևանավանքին նվիրաբերված գյուղերի շարքում: Փաստագրած և վերծանված հիշատակագրային վիմագրերը պահպանվել են հիմնականում գյուղի գերեզմանատանը միջնադարյան և հատկապես ուշ միջնադարյան խաչքարերի, հարթ տապանաքարերի վրա: Բնակավայրի վիմագրերը վկայում են 17-18-րդ դդ. տեղի բացարձակապես հայ բնակչության առկայության, մշակութային արժեքների, հասարակական հարաբերությունների մասին: Վերլուծություն. Ուսումնասիրության նյութը լրացնում է մարզի վիմագրական ժառանգությունը, միաժամանակ հանդիսանում է խթան նոր վիմագրերի հայտնաբերման, հավաքման և պահպանման ուղղությամբ: Քանի որ դրանք վտանգված են բնական և մարդկային գործոններ-

րի ազդեցությամբ, ուստի վիմագրերի գրառումը, վերծանումն ու թվայնացումը պետք է դիտարկվի առաջնահերթություն: Արդյունքներ. Այսպիսով, հետազոտության միջոցով փորձում ենք նպաստել Վարսերի, ինչպես նաև Գեղարքունիքի մարզի պատմության և մշակութային ժառանգության ավելի խոր և բազմակողմանի ընկալմանը:

Բանալի բառեր՝ խաչքար, Գեղարքունիք, վիմագիր, Վարսեր, Սևանավանք, գերեզմանատուն, կոթող, բնակավայր, միջնադար:

Ինչպես հղել՝ Ադամյան Ս. Վարսերի ուշմիջնադարյան գերեզմանատունը, // ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: 2026: Գյումրի, Հ. 2 (29): 15-27 էջեր: DOI: 10.52971/18294316-2026.29.2-15

LATE MEDIEVAL CEMETERY OF VARSER (Epigraphic study)

Susanna Kh. Adamyan

Institute of Archaeology and Ethnography, Yerevan, RA

Abstract

Introduction: Gegharkunik province, rich with historical and architectural monuments, also has a significant epigraphic heritage, which is important for understanding the history of the region. By the 1970s approximately 1600 inscriptions from Gavar, Martuni and Vardenis had been studied and published. Until the 1970s, about 1600 inscriptions from Gavar, Martuni and Vardenis had been studied and published. As a result of construction earthworks and archaeological excavations, the number of discovered inscriptions continues to increase. Considering that some settlements in the province which at the different times have forgotten from the attention of researchers, we have attempted to collect and publish newly discovered inscriptions organized by settlement, content and historical period. In doing so, the material becomes both contemporary and significant.

Methods and Materials: This article presents the study of about two dozen inscriptions collected and copied from village of Varsar and its surrounding areas, based on field work conducted in 2018-2019. Varsar is mentioned in historical sources as early as the 9-th century among the villages donated to Sevanavank Monastery by Princess Mariam, daughter of King Ashot I. **Analysis:** The documented memorial inscriptions have been mainly preserved in the village cemetery, carved on medieval and especially late medieval khachqars (cross-stones) and flat tomb. They testify to the presence of an exclusively Armenian population during the seventeenth and eighteenth centuries, reflecting cultural values and aspects of social relations. **Results:** The epigraphical heritage of region at the same time serves as an incentive the discovery, collection, and preservations of new inscriptions in the region. Since these inscriptions are endangered by natural and human factors, their documentation, deciphering, and digitization should be regarded as a priority. Thus, through this research, we want to contribute to a deeper and more comprehensive understanding of the history and cultural heritage of Varsar and more broadly the Gegharkunik Province.

Key words: crosstone, Gegharkunik, epigraph, Varsar, Sevan monastery, cemetery, monument, settlement, Middle Ages.

Citation: Adamyan S. Late Medieval Cemetery of Varsar (Epigraphic Study) // “Scientific Works” of SCAS NAS RA. Gyumri, 2026. Vol. 2 (29). 15-27 pp.. DOI: 10.52971/18294316-2026.29.2-15.

ՆԱԽԱԲԱՆ. Գեղարքունիքի մարզը, ինչպես ՀՀ այլ շրջաններ, հարուստ է պատմաճարտարապետական կոթողներով, որոնց վրա պահպանված վիմագրերը կարևոր դեր ունեն պատմական անցյալը վեր հանելու և տեղի բնակչության մշակութային, սոցիալ-քաղաքական, հասարակական կյանքը բացահայտելու գործում: Մարզից գրաված, վերծանված և հրատարակված վիմագրերի թիվը տարեցտարի ավելանում է՝ պայմանավորված մի շարք գործոններով (գյուղատնտեսական և հողաշինական աշխատանքներ, հնագիտական պեղումներ) [5, էջեր 5-8]: Չնայած վիմագրական հուշարձաններին նվիրված ուսումնասիրություններին՝ առանձին համայնքներ, ինչպիսին է Վարսերը, մինչ այժմ դուրս է մնացել մասնագետների ուշադրությունից: Սույն հետազոտությունը նպատակ ունի լրացնելու այդ բացը՝ փաստագրելով Վարսերի գերեզմանատանը պահպանված ուշ միջնադարյան քարեղեն վկայությունները, դրանով իսկ նպաստել գյուղի պատմական կոթողների ժառանգության պահպանությանը:

Վարսեր գյուղում և հարակից տարածքներում պահպանված և մասամբ ոչնչացված վիմագիր հուշարձանների ուսումնասիրությունը կատարվել է 2018-2019 թթ.: Դրանց վերլուծության համար կիրառել ենք պատմահամեմատական մեթոդը՝ օգտագործելով 19-րդ դարի տեղագիրների սուղ հիշատակությունները, ինչպես նաև հարակից գյուղերում եղած վկայագրերը:

Առաջին անգամ Վարսերն իբրև բնակավայր հիշատակվում է 9-րդ դարում, Աշոտ Ա արքայի դուստր Մարիամ իշխանուհու կողմից, երբ 874 թ. Սևանավանքի կառուցումից հետո մի շարք գյուղեր, այդ թվում նաև Վարսերը, նվիրել է վանքին. «...ՇԻՆԵՑԻ ԶԵԿԵՂԵՑԻՍ ՅԱՆՈՒՆ ՍԲ ԱՌԱՔԵԼՈՅՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՄԲ ԱՇՈՏՈՅ ԵՒ ՏՎԱՔ ՎԱԽՄ ՍԲ ԱՌԱՔԵԼՈՅՆ ԶՎԱՐՍԵՐՆ, ԶԳՈՄԱԶՈՐ ...» [2, էջ 110]:

Թեև 19-րդ դարի տեղագիրները շրջանցել են գյուղը կամ հպանցիկ անդրադարձել, այնուամենայնիվ գյուղում կյանքը շարունակվել է կարճ ընդհատումներով:

Վարսերը (Սուրճքան, Սոտոկյան, Չրոչըռ, Վարզել, Վարսել) գտնվում է Սևան քաղաքից հարավ-արևմուտք, Հրազդան գետի ափին, որտեղ «գետը գեղեցիկ ջրընկեցներ կազմելով դարձնում է չորս ջրաղաց: Այս ջրընկեցներից էլ՝ գիւղը ստացել է իր «չըրչըր» անունը» [9, էջ 127]: Ավանդության համաձայն, մի աղջիկ ընկնում է գետը և խեղդվում: Անցորդները, տեսնելով աղջկա մագերը ջրի վրա, գոչում են՝ «վարսերը, վարսերը» [7, էջ 792]: Տեղանվան հաջորդ ծագումը կապ ունի Հրազդան գետի հետ, որը ժայռից թափվելով՝ ստեղծում է սպիտակ ջրափռոչի, որը հեռվից վարսեր էր հիշեցնում: Վարսերը ծննդավայրն է գրիչ, մանրանկարիչ Առաքել Գեղամեցու, որ Ավագի և Ուստիանի որդին էր և սերվում էր «Արդուրեցի մեծ ազգից»: Նա գործել է Կարինում, Վայոց ձորում, իսկ ծաղկելը սովորել է Կեչառիսում: Մեզ են հասել նրա ընդօրինակած ինը ձեռագրերը (1576-1634 թթ.) [1, էջ 48]:

Վարսերի ներկայիս բնակիչները տեղափոխվել են 1829 թ. Խոյ, Մակու գավառներից, Բայազետից: 1831 թ. դրությամբ գյուղն ունեցել է 126 [7, էջ 792], իսկ 2004 թ.՝ 2010 բնակիչ [6, էջ 86]: Գյուղի տարածքում պահպանվել են Ծաղկեվանք մատուռը (16-րդ դ.), Սբ Ստեփաննոս եկեղեցին (19-րդ դ.), երեք գերեզմանատուն (9-20-րդ դդ.), կանգուն և տեղահանված խաչքարեր, տապանաքարեր [6, էջ 86]:

Գյուղի արևմտյան մասում Ծաղկեվանք մատուռն է իր նշանավոր բազալտե խաչ-քարով: Այն կանգնեցրել է Բագրատունյաց Գագիկ արքայի (990-1020) կինը՝ Կատրանիդեն, որի մասին վկայում է վիմագիրը. «ԵՍ ԽԱՉԻԿ ՈՐ ԱԾԻ ԶԱՌՈՒՄ Ի ՇԱՐԵՍ ՀՐԱՄԱՆԱԻ ԿԱՏՐԱՆԻԴԵԻ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳՈՒՀՈՅ: ՔՍ ԱԾ ՈԳՆԵ ԻՆՁ ՆԽԴ (995)» [4, էջ 20]:

Գյուղամիջում է գտնվում անմշակ քարից, ներկայումս խոնարհված Սբ Ստեփանոս եկեղեցին, որի կառուցման թվականն անհայտ է: Հնարավոր է՝ այն վերակառուցվել է միջնադարյան եկեղեցու տեղում, քանի որ բեմառեջքին և պատերի մեջ ագուցված են 9-14-րդ դդ. թվագրվող տասնյակ խաչքարեր: 19-րդ դարի 60-ական թթ. Մ. Սմբատյանցի վկայությամբ, այն հին և անշուք շինություն էր, որի «նորոգության մասին ամենայն ջանքով աշխատում էին թե՛ գործով, թե՛ գրություններով» [4, էջ 374]:

Եկեղեցուց հյուսիս-արևելք ընդարձակ և պարսպապատ գերեզմանատունն է, որը վիմագրական ժառանգության հիմնական օջախն է: Այստեղից գրառել ենք մոտ երկու տասնյակ հիշատակագրային վիմագիր՝ պահպանված մահարձանների վրա: Դրանք պարզ հորինվածքով կոթողներ են, ունեն ընթեռնելի և հակիրճ տեքստ: Ցավոք, վիմագրերի մի մասը վտանգված է բնական և մարդկային գործոնների պատճառով, ուստի ժամանակի ընթացքում դրանք եղծվել և վնասվել են: Թեև գերեզմանատան տապանաքարերն առանձնապես աչքի չեն ընկնում իրենց քանդակներով ու գրելառձով, այնուամենայնիվ պատմության լուռ վկաներ լինելով՝ հասել են մեր օրեր, և ապացույցն են Վարսերում ուշ միջնադարում հայության ներկայության:

Մեր կողմից առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվել արձանագրությունների ոճին, թվագրությանը, բովանդակությանը: Պարզվել է, որ դրանք ցույց են տալիս 17-18-րդ դարին բնորոշ լեզվաոճը, ծավալը, որը պայմանավորված է եղել նաև քարի սահմանափակ մակերեսով: Տեքստը հիմնականում սկսվում է «Այս է հանգիստ» կամ «Այս է տապան» հաճախ հանդիպող ձևակերպումներով, տառերը գրված են պարզ գրչագրությամբ՝ առանց զարդաքանդակների, որը վկայում է տեղական քարագործական արվեստի մասին: Վիմագրերում չկա կենսագրական որևէ տվյալ կամ տիտղոս (բացառությամբ մեկի), ըստ այդմ՝ Վարսերի բնակչությունը բաղկացած է եղել շինականներից:

Մահարձանները թվագրված են՝ 1636-1722 թթ., որը կարևոր տեղեկություն է հաղորդում տվյալ ժամանակաշրջանի բնակավայրի պատմության և ազգաբնակչության մասին: Ավելին, դա համապատասխանում է աշխարհաքաղաքական բարդ փոփոխությունների, հայ բնակչության տեղաշարժերի, տեղահանությունների հետ, երբ տարածաշրջանը երկու տերությունների՝ Օսմանյան Թուրքիայի և շահական Իրանի միջև պատերազմների թատերաբեմ դառնալուց հետո երկփեղկվել էր 1639 թ. Կասրե Շիրինի պայմանագրով: Անցյալում տեղի ունեցած պատերազմներից ու գերեզմարություններից հետո, փաստորեն Գեղարքունի գավառում 17-18-րդ դդ. շարունակվել է հայ բնակչության գոյությունը, որի փաստագրումն է Վարսերի գերեզմանատունը: Հատկանշական է, որ գերեզմանատան վիմագրերի ընդօրինակումը հնարավորություն է տալիս զուգահեռ անցկացնել մարզի Մարտունու տարածաշրջանի Մադինա գյուղի տոհմական գերեզմանատանը պահպանված վիմագրերի հետ: Մադինայի գերեզմանատանը պահպանվել են 11-18-րդ դդ. խաչքարեր, հարթ և օրորոցաձև տապանաքարեր, որոնց մի մասը պարզ են և

անգիր: Վիմագրերը թվագրվում են հիմնականում 1651-1713 թթ., որից հետո կյանքը դադարել է գյուղում մինչև 20-րդ դարի սկիզբը: Ի տարբերություն Վարսերի՝ Մադինայի գերեզմանատան տապանաքարերն աչքի են ընկնում իրենց զարդաքանդակներով և գեղագրությամբ [8, էջեր 136-143]: Երկու բնակավայրերում էլ բնակչությունը հաստատվել և հեռացել (տեղահանվել, սպանվել) է գրեթե համաժամանակյա: Բնակավայրերի վիմագրերի մանրամասն ուսումնասիրումը բացահայտում է բնակչության սոցիալական և ժողովրդագրական կազմը, ազգային պատկանելությունը, լեզվառճական առանձնահատկությունները, քարագործական արվեստին տիրապետելու վարպետությունը:

Ստորև ներկայացնենք Վարսերի գերեզմանատնից ընդօրինակված վիմագրերն ըստ թվագրման հաջորդականության: Կան նաև անթվագիր տապանագրեր, որոնք, ամենայն հավանականությամբ, նույն ժամանակաշրջանին են վերաբերում՝ դատելով տառերի գրելաձևից և քարի մշակման տեխնիկայից:

1. Տապանաքար, ուղղանկյուն սալ, թերևս գերեզմանատան ամենահին թվագրված վիմագիրն է, 3 տող (նկ. 1, գրչ. 1):

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ ԲԱՐՍ/ԵՂԻՆ, ԹՎ. ՌՀԵ (1626 թ.)

2. Տապանաքար, ուղղանկյուն սալ, 2 տող (նկ. 2, գրչ. 2):

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ/ ՄԱՐԱՆ, ԹՎ. ՌՃԳ (1654 թ.)

3. Տապանաքար, ուղղանկյուն սալ, 2 տող (նկ. 3, գրչ. 3):

ՅԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱԿՈԲԻՆ,/ ԹՎ. ՌՃԻԸ (1679 թ.)

4. Տապանաքար, ուղղանկյուն սալ, բավականին հողմահարված, դժվարընթեռնելի, 3 տող.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ/ ԳՐԻԳՈՐԻՆ, /ԹՎ. ՌՃԼԷ (1688 թ.)

5. Տապանաքար, ուղղանկյուն սալ, բավականին հողմահարված, դժվարընթեռնելի, անձնանունը չի ընթերցվում, 3 տող.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ// ԹՎ. ՌՃԼԸ (1689 թ.)

6. Տապանաքար, ուղղանկյուն սալ, 2 տող (նկ. 4, գրչ. 4):

ՍԱՐԳՍԻՆ / ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ, ԹՎ. ՌՃԽ (1691 թ.)

7. Տապանաքար, ուղղանկյուն սալ, 3 տող (նկ. 5, գրչ. 5):

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ/ ՍԱՐՈԻԽԱՆԻՆ,/ ԹՎ. ՌՃԽ (1691 թ.)

8. Տապանաքար, օրորոցաձև, վերին նիստին 1 տող, (նկ. 6, գրչ. 6)

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՊԵՏՐՈՍԻՆ, ԹՎ. ՌՃԽԲ (1693 թ.)

9. Տապանաքար, ուղղանկյուն սալ, 3 տող (նկ. 7, գրչ. 7):

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ /ՄԱՐԷԱՏԻՆ,/ ԹՎ. ՌՃԽԵ (1696 թ.)

10. Տապանաքար, ուղղանկյուն սալ, 3 տող (նկ. 8, գրչ. 8):

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՌԱՔԷԼԻՆ, / ԹՎ. ՌՃԾԳ (1704 թ.)/ ԵՍ ԱՎԱՆԷՍ

11. Տապանաքար, ուղղանկյուն սալ, 2 տող (նկ. 9, գրչ. 9):

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ /ՏՐ ԷՎԱՆԷՍ, ԹՎ. ՌՃԾԳ (1704 թ.)

Ենթադրում ենք, որ նախորդ արձանագրության մեջ հիշատակված ԱՎԱՆԷՍԸ նույն ՏԷՐ ԷՎԱՆԷՍՆ է: Թեև սա միակ վիմագիրն է, որտեղ հիշատակվում է ՏԷՐ կոչումը: Տեր Էվանեսը հավանաբար գյուղի քահանան է եղել, և չի բացառվում, որ այդ ժամանակ էլ գործել է գյուղամիջյան եկեղեցին:

12. Տապանաքար, ուղղանկյուն սալ, 3 տող (նկ. 10, գրչ. 10):

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ/ ՎԱՐԴԱՆԻՆ, /ԹՎ. ՌՃԾԳ (1704 թ.)

13. Տապանաքար, ուղղանկյուն սալ, անձնանունը վնասվել է, թերի է ընթեռնվում, 2 տող (նկ. 11, գրչ. 11):

ԹՎ. ՌՃԾԵ (1706 թ.), /ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՎԱՐԴԱՆԻՆ

14. Տապանաքար, ուղղանկյուն սալ, 3 տող (նկ. 12, գրչ. 12):

ՍԱ Է ՀԱՆԳԻՍՏ/ ՊԱՂԻՆ ԷՐ/ ԹՎԻՆ ՌՃՀԱ (1722 թ.)

Պաղի անձնանունը հազվագյուտ է, քանի որ ավելի տարածված են եղել ՊԱՂՏԻՆ, ՊԱՂԱՔ տարբերակները (13-15-րդ դդ.):

15. Խաչքար, կանգուն, վիմագիրը հողմահարված, 1 տող:

ԵՍ ՄԽԻԹԱՐ

Այս հակիճ գրությունը վկայում է կոթողը կանգնեցնողի անունը ի հիշատակ ինչ-որ մեկի: Ենթադրում ենք, որ թե՛ կոթողը, թե՛ վիմագիրը ավելի հին են, քան վերը նշվածները:

16. Տապանաքար, ուղղանկյուն սալ, վիմագիրը հողմահարված, դժվար ընթեռնելի, հավանաբար 17-18-րդ դդ. կոթող է, 2 տող:

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԽԷՉՈՒՄԻՆ

ԵԶՐԱՀԱՆԳՈՒՄ. Վարսեր համայնքի տարբեր հատվածներում պահպանվել են վիմագրեր, որոնք թվագրվում են տարբեր դարաշրջաններով: Չնայած դրանց համեստ թվին ու պարզ բովանդակությանը՝ վիմագրերն արժեքավոր են նրանով, որ վկայում են գյուղում պարբերաբար հայ բնակչության առկայության, մշակութային արժեքների, քարագործության ավանդույթների, հասարակական հարաբերությունների մասին: Դրանք լրացնում են մարզի վիմագրական քարտեզը, միաժամանակ հանդիսանում են նոր խթան Գեղարքունիքի մարզի այլ համայնքներում վիմագրական ժառանգության բացահայտման և պահպանման ուղղությամբ: Վիմագրերը հնարավոր է համադրել նաև այլ գյուղերի վիմագրերի հետ, որը հնարավորություն կտա ժամանակագրական առումով հետևելու վիմագրական մշակույթի վերելքի և անկման փուլերին: Այդ առումով վիմագրերի համակարգված գրառումը, վերծանումը, ինչպես նաև թվայնացումը պետք է դառնա պետական և մասնագիտական գերակայություն:

Գ ր ա կ ա ն ու թ յ ու ն

Մենագրություններ՝

1. **Գեորգեան Ա.** Հայ մանրանկարիչներ, Մատենագիտություն, IX-XIX դդ.: Գահիրե: 1998, 824 էջ:
2. **Մանուչարյան Ալ.** Բնություն Հայաստանի IV-XI դդ. շինարարական վկայագրերի: Երևան: Հայկ ՍՍՀ ԳԱ հրատ: 1977: 253 էջ:
3. **Ճահինյան Ա.** Հայաստանի միջնադարյան կոթողային հուշարձանները. IX-XIII դարերի խաչքարերը: Երևան: Հայկ ՍՍՀ ԳԱ հրատ.: 1984: 75 էջ + նկար:
4. **Սմբատեանց Մ.** Տեղագիր Գեղարքունի ծովագարդ գաւառի, որ այժմ Նոր-Բայազիտ գաւառ: Վաղարշապատ: 1895: 843 էջ:

Սկզբնաղբյուրներ՝

5. Դիվան հայ վիմագրության, Գեղարքունիք-Կամոյի, Մարտունու և Վանդեմիսի շրջաններ, պրակ IV: Երևան: Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ.: 1973: 526 էջ:

Հանրագիտարաններ՝

6. **Հակոբյան Ս.** Հայաստանի մարզեր, Գեղարքունիքի մարզ, պատմ. հանրագիտարան: Երևան: Հեղ. հրատ.: 2010: 240 էջ:

Քառարաններ՝

7. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների քառարան: հատոր IV: Երևան: Երևանի համալսարանի հրատ.: 1998: 811 էջ:

Ամսագրեր, պարբերականներ, ժողովածուներ՝

8. **Աղամյան Ս.** Նորահայտ վիմագրեր Մադինայի տոհմական գերեզմանատնից // Սյունիքը կրթության և մշակույթի օջախ, Գիտաժողովի նյութեր: Երևան: ԳԴՀ Արմավ հրատ.: 2019: 591 էջ:
9. **Լալայան Ե.** Գաւառի բաժանմունքը, Նոր Բայազէտ քաղաք: Գիւղերի նկարագրութիւնը // Ազգագրական հանդէս: Գիրք XVIII: Թիֆլիս: Էլեկտրաշարժ տպարան: 1908: 160 էջ:

References

Monographs

1. **Gevorgyan, A.** Armenian Miniature Painters, Bibliography, IX-XIX centuries [*Hay manrankarichner. Matenagitutyun, IX-XIX darer*]. Cairo: 1998. 824 p. (in Armenian)
2. **Manucharyan, A.** Examination of Armenian IV-XI centuries, construction certificates [*Qnnutyun Hayastani IV- IX daresti shinarakan vkayagreri*]. Yerevan: Arm. SSR AS Publishing House, 1977. 253 p. (in Armenian)
3. **Shahinyan, A.** Medieval monumental monuments of Armenia. Khachkars of the IX-XIII centuries [*Hayastani mijnadaryan kotoghayin hushardzannery, IX-XIII daresti khachqarery*]. Yerevan: Arm. SSR Academy of Sciences Publishing House, 1984. 75 p. (in Armenian)
4. **Smbateants, M.** Topographer of the Gegharkunik Seaside Province, which is now Nor-Bayazit Province [*Teghagir Gegharquni tcovazard gavari vor ayzhm Nor-Bayazet gavar*]. Vagharshapat: 1895. 843 p. (in Armenian)

Sources

5. Divan of Armenian lithography, Gegharkunik-Kamo, Martuni and Vardenis regions [*Divan hay vimagrutyun, Gegharquniq-Kamoyi, Martunu ev Vardenisi shrjanner*]. Volume IV. Yerevan: Arm. SSR Academy of Sciences Publishing House, 1973. 526 p. (in Armenian)

Encyclopedia

6. **Hakobyan, S.** Marz of Gegharkunik, historical encyclopedia [*Gegharquniqi marz, patmakan hanragitaran*]. Yerevan: Author's publishing house, 2010. 240 p. (in Armenian)

Dictionaries

7. Dictionary of toponyms of Armenia and adjacent regions [*Hayastani ev harakitz shrjanner teghanunneri bararan*]. Volume IV. Yerevan: Yerevan University publishing house, 1998. 811 p. (in Armenian)

Magazines, periodicals, collections

8. **Adamyanyan, S.** Newly discovered lithographs from the Madina family cemetery // [*Norahayt vimarer Madinayi tohmakan gerezmanatnic*]. Syunik as a center of education and culture, Conference materials. Yerevan: Armav publishing house, 2019. 591 p. (in Armenian)
9. **Lalayan E.** Provincial Department, New Bayazet town. Description of villages [*Gavari bazhanmunqy, Nor Bayazit gavar*] // Ethnographic collection, Book XVIII. Tiflis: Elektrasharz publishing house, 1908. 160 p. (in Armenian)

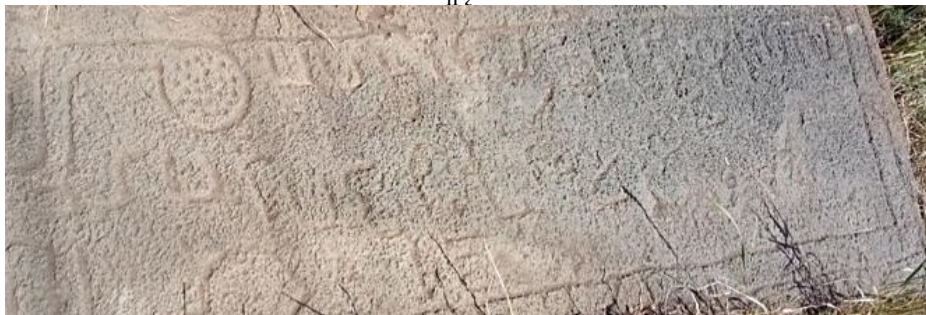
ՆԿԱՐՆԵՐ, ԳՐՉԱԳՐԵՐ



նկ. 1

ԱՅՍ Է Հ ԱԶԳ
ԽՍՐԱԲ Ա Ր Ս
Է Չ ԻԶԹՎ Ռ Ն Ե

գրչ. 1



նկ. 2

ԱՅՍ Է Հ ԱԶԳԻՍՈՒ
ՄԿՐԱԶԹՎ Ռ Ճ Գ

գրչ. 2



նկ. 3

ԱՅՍԷ ՆՄԱ ԿԱՆ ՀԱԿՈԲՆ
ԾՎՆԾԻԸ

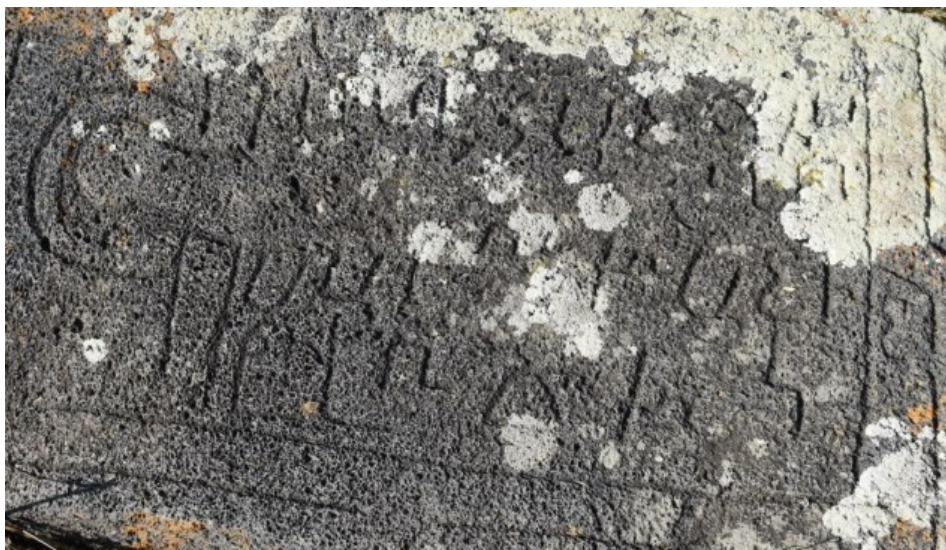
գրչ. 3



նկ. 4

ՍԱՐԳԻՍԻՆ ԹՎԻԹԻՆ
ԱՆՍԷԻԱՆԳԻՍՍ

գրչ. 4



նկ. 5

ԱՍԵՏԿԸ ԳԿՍ
ՍԱՐՈՒ ԽԱԸԻԶ
ԹՎՆ Զ Խ

գրչ. 5



նկ. 6

ԱՍԵՏԿԸ ՊԵՏՐՈՍԻՆ ԲԵՃԻՔ

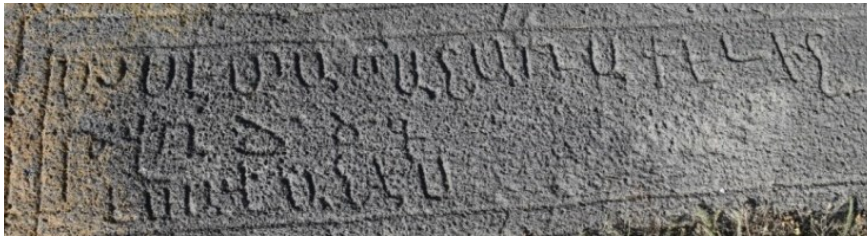
գրչ. 6



նկ. 7

ԱՅՍԷՅԱԶԳ Ի ՍԼ
ՄԱՐԵԱՄԻԷ
ԹՎ ՇԽԵ

գրչ. 7



նկ. 8

ԱՅՍԷՄԱՊԱՆԱԴԱԳԵԼԻՏ
ԹՎ ՇԾԳ
ԷՍԱԿԱՆԵԱ

գրչ. 8



նկ. 9

ԱՅՍ Է ՏԱԼԹԻՍՏ

ԿՐԷ Վ ԱԵՏՍՐՎՆԺԺԳ

գրչ. 9



նկ. 10

ԱՅՍ Է ՀԱՆԿԻՍՍ
ԹՎՆԺԺԳԴԱՆ ԻՆ

գրչ. 10

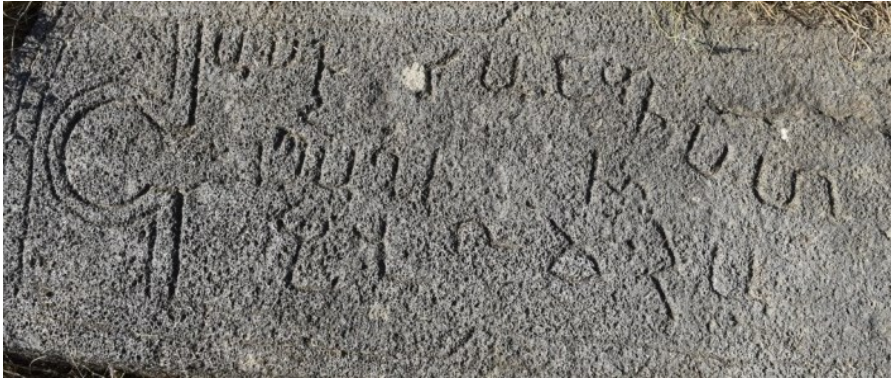


նկ. 11

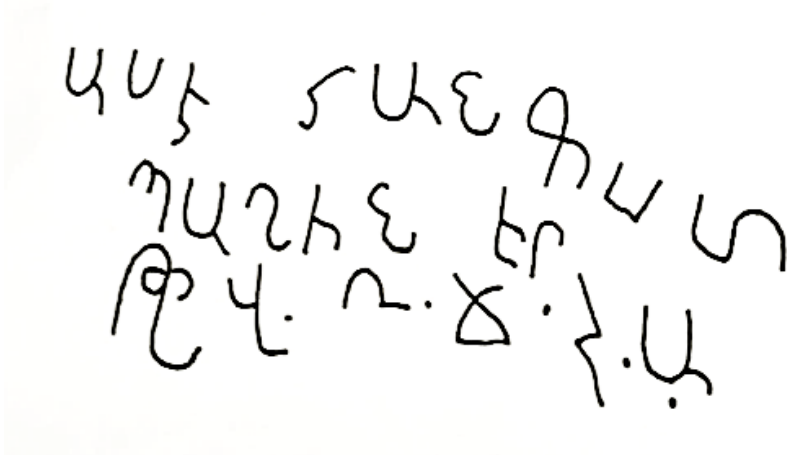
ԹՎՆԺԺԵ

ԱՅՍԷՄԱՊԱՆՎ ԱՐԴԱՆԻՆ

գրչ. 11



նկ. 12



գրչ. 12

Ընդունվել է / Received on: **22. 04. 2026**

Գրախոսվել է / Reviewed on: **31. 07. 2026**

Հանձնվել է տպ. / Accepted for Pub: **12. 08. 2026**

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Սուսաննա Խաչատուրի ԱԴԱՄՅԱՆ՝ պատմ. գիտ. թեկնածու, ԳԱԱ
հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտաշխատող, Երևան, ՀՀ,
էլ. հասցե՝ susannaiae@mail.ru / [orcid 0009-0008-8941-4483](https://orcid.org/0009-0008-8941-4483)

Susanna Kh. ADAMYAN: PhD in History, researcher of the
Institute Archaeology and Ethnography of NAS, Yerevan, RA,
e-mail: susannaiae@mail.ru / [orcid 0009-0008-8941-4483](https://orcid.org/0009-0008-8941-4483)